

Materiały faktograficzne

*Kamila Płazińska, kamila.plazinska@gmail.com, Uniwersytet Pedagogiczny
im. KEN w Krakowie, Instytut Geografii*

Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu jasielskiego

Abstrakt: Analiza potencjału turystyczno-kulturowego mikroregionu oparta została na metodzie opracowanej w tym celu i opublikowanej pierwotnie w monografii A. Mikos v. Rohrscheidt "Turystyka Kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy", Gniezno, 2010. Uwzględnia ona potencjalne cele turystyki kulturowej w powiecie, pozostałą ofertę czasu wolnego oraz inne czynniki wpływające na turystykę kulturową, infrastrukturę turystyczną, w tym służącą spędzaniu czasu wolnego oraz komunikacyjną, noclegową i gastronomiczną. Waloryzację przeprowadzono w oparciu o metodę bonitacji punktowej z odpowiednio dobranymi kryteriami oceny, odpowiadającym skali popularności danej grupy atrakcji i typu wypraw kulturowych.

1. Dane dotyczące przebiegu badania

Obszar badania: powiat jasielski

Lokalizacja: województwo Podkarpackie

Zasięg: mikroregion

Metodologia: metoda oceny potencjału turystyczno - kulturowego mikroregionów zawarta w: Mikos von Rohrscheidt A., 2010, Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy (wyd. 2) Wyd. KulTour.pl, Poznań

Kwerenda: źródłowa literatury i materiałów: sierpień 2015

Zapytania waloryzacyjne w obiektach i wizje lokalne: sierpień - wrzesień 2015

Przeprowadzający badania terenowe: Kamila Płazińska

Data wypełnienia formularza: wrzesień 2015

2. Formularz waloryzacji mikroregionu

Kategoria I: Potencjalne cele turystyki kulturowej

I.A: Zabytki:

I.A. a) Obiekty sakralne:

Mniejszy lub częściowo zachowany historyczny zespół sakralny (pierwsze dwa) (3)

Klasztor Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Jaśle (3)

Sanktuarium o znaczeniu ponadregionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa) (7)

Sanktuarium Matki Boskiej Salentyńskiej w Dębowcu (7)

Inne sanktuarium tej rangi lub sanktuarium o znaczeniu regionalnym bez historycznego kultu (za pierwsze dwa) (3)

Sanktuarium Matki Boskiej Zawierzenia w Tarnowcu (3)

Inna historyczna stale dostępna świątynia innych wyznań i religii (4)

Cerkiew Św. Kosmy i Damiana w Krempej (4)

Cerkiew Św. Michała Archaniola w Świątkowej Wielkiej (4)

Inna świątynia innych wyznań i religii Z

Kościół Zielonoświątkowy Zbór "Arka" w Jaśle (2)

Inny obiekt sakralny o znaczących walorach architektonicznych (pierwsze trzy) (4)

Kościół Świętej Trójcy w Bieździedzy (4)

Kościół Św. Doroty w Trzcinicy (4)

Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Jasle, ul. Farna 2 (4)

I.A. b) Zamki i pałace:

Zamek lub pałac historyczny ZD (za pierwsze trzy) (3)

Pałac Sroczyńskich w Gorajowicach, ul. Sroczyńskiego 2, Jasło, (3)

Ruina historycznego zamku/grodu/pałacu D (za pierwsze trzy) (2)

Dwór rodziny Romerów w Bieździedzy (2)

Ruiny zamku Golesz w Krajowicach (2)

I.A. c) Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne:

Historyczny zespół urbanistyczny z rynkiem, zachowany we fragmentach (pierwsze dwa) (3).

Rynek w Jasle (3)

Rynek w Nowym Żmigrodzie (3)

Budynek o znacznych walorach architektonicznych ZD (pierwsze trzy) (4)

I Liceum Ogólnokształcące w Jasle, (4)

Kościół Świętej Anny w Kołaczycach, (4)

IV Liceum Ogólnokształcące w Jasle (4)

Ruiny fortyfikacji miejskich (1)

Mury miejskie w Jasle przy placu Bartłomieja z Jasła (1)

Pojedyncze zabytki związane z dziejami innych grup etnicznych ZD (za pierwsze dwa) (4)

Chyże lemkowski w Krempnej (4)

Częściowo zniszczone lub niedostępne obiekty związane z innymi grupami etnicznymi (pierwsze dwa) (1)

Ruiny wielkiej Synagogi w Jasle (1)

Zabytek techniki/obiekt przemysłowy o znaczeniu krajowym ZD (pierwsze dwa) (7)

Zabytkowy kiwon na Foluszu (7)

Historycznie funkcjonująca sezonowo lub nieregularnie linia kolejowa lub żegluga (lub przystanki pośrednie linii stałej) (za pierwszy przystanek** 4)

Galicyjska Kolej Transwersalna (4)

I.A. d) Obiekty militarne:

Brak

Dodatkowe punkty za obiekty dziedzictwa kulturowego:

Brak

Dodatkowe punkty za wszystkie miejsca lub obiekty wpisanych powyżej klas:

Własny materiał informacyjny w obiekcie, jak publikacje monograficzne, albumy (za pierwsze trzy) (1 pkt)

Sanktuarium Matki Boskiej Salentyńskiej w Dębowcu (1)

Za bardzo dobry (2) lub dobry (1) stan konserwacji i estetyki najważniejszych trzech obiektów (element uznaniowy) można doliczyć w sumie od 1 do 2 punktów dla całego regionu.

Dobry stan konserwacji większości obiektów (1)

I.B. Miejsca historyczne lub znaczące:**I.B. a) Budowle historyczne i monumenty:**

- Monumenty (pomniki) o znaczeniu krajowym (do trzech) (2)
Pomnik Tadeusza Kościuszki z 1879 w jasielskim parku, (2)
Grób Nieznanego Żołnierza z 1894 w jasielskim parku, (2)
Miejsca historyczne o znaczeniu regionalnym (do trzech) (2)
Cieklin – miejsce bitwy podczas I Wojny Światowej, „Bitwa o Cieklin” (2)
Bierówka – miejsce terroru hitlerowskiego (2)
Miejsca związane z biografią osób o międzynarodowym znaczeniu (pierwsze trzy) (3)
Bieździedza – Dłuższy pobyt Eugeniusza Romera (3)
Jasło – Dłuższy pobyt Ignacego Łukasiewicza (3)
Miejsca związane z biografią osób o krajowym znaczeniu (do trzech) ZD (2)
Dębowiec – miejsce urodzenia i dłuższego pobytu Stanisława Pawłowskiego (2)
Jasło – miejsce urodzenia i dłuższego pobytu Henryka Hubala-Dobrzańskiego (2)
Miejsca związane z biografią osób o regionalnym znaczeniu (pierwsze dwa) (1)
Nowy Żmigród – dłuższe przebywanie i miejsce śmierci bł. Ks. Stanisława Findysza (1)
Pałac Sroczyńskich w Jasle – miejsce dłuższego pobytu Tadeusza Sroczyńskiego (1)

I.B. b) Cmentarze historyczne

- Nekropolia zbiorowa znanych osobistości w skali regionu (do trzech) (2)
Stary cmentarz w Jasle z XVIII (2)
Nowy Cmentarz Komunalny w Jasle (2)
Inny cmentarz zabytkowy z ciekawymi obiektami sztuki sepulkralnej (do dwóch) ZD (1)
Cmentarz wojenny nr 14 w Cieklinie (1)
Cmentarz żydowski w Jasle (1)

I.B. c) Budowle współczesne

Brak

I.C) Pojedyncze dzieła sztuki:

- Pojedyncze obiekty sztuki o znaczeniu krajowym (do trzech) (5)
Barokowy obraz przedstawiający stygmatyzację św. Franciszka w kościele oo. Franciszkanów w Jasle, ul. Chopina 1, (5)

I.D. Muzea i wystawy (w tym skanseny, galerie, muzea techniki)

- Muzea o znaczeniu regionalnym (do trzech) (5)
Muzeum Magurskiego Parku Narodowego w Krempnej (5)
Muzea o znaczeniu lokalnym (do trzech ***) (2)
Muzeum Regionalne w Jasle, ul. Kadiego (2)
Muzeum Narciarstwa im. Stanisława Barabasza w Cieklinie (2)
Muzea typu skansenowskiego duże o przynajmniej regionalnym zasięgu (10)
Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzciniicy (10)
Zorganizowane w ostatnim roku wystawy czasowe o zasięgu regionalnym (w sumie za pierwsze trzy) (2)
Muzeum Regionalne w Jasle: „Łzy słowackiej lipy” lipiec-wrzesień 2014, (2)
Muzeum Regionalne w Jasle: „100 rocznica czynu legionowego” listopad 2014 – styczeń 2015, (2)
Muzeum Regionalne w Jasle: „650 lat miasta Jasła” kwiecień-maj 2015, (2)
Lokalne Izby Pamięci, ogólnodostępne prywatne kolekcje pamiątek (do trzech) (1)
Izba pamięci w jasielskiej Bursie (0)

Przy wszystkich uwzględnionych powyżej muzeach i ekspozycjach dodatkowe punkty za:

- Ekspozycje i prezentacje multimedialne (do dwóch) (2)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (2)
- Muzeum Magurskiego Parku Narodowego w Krempnej* (2)
- Wersje obcojęzyczne ekspozycji i prezentacji multimedialnych (do dwóch) (za każdą 1)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (1)
- Przewodnicy obiektowi stali (2)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (2)
- Własny materiał informacyjny, wydany nie dawniej niż przed 5 laty (1)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (1)
- Sklep muzealny otwarty w godzinach pracy muzeum (1)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (1)

Przy muzeach o znaczeniu krajowym dodatkowe punkty za:

- Opis zbiorów w językach obcych (1)
- Skansen Archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy* (1)

Przy muzeach regionalnych i lokalnych punkty dodatkowe za:

- Stałe godziny otwarcia (1)
- Wszystkie trzy muzea* (3)

I.E. Eventy kulturowe:

- Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu krajowym (do trzech) (6)
- Karpacki Festiwal Archeologiczny Dwa Oblicza (co rocznie w sierpniu)* (6)
- Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu regionalnym (4)
- Międzynarodowe Dni Wina w Jaśle (co rocznie w ostatni weekend sierpnia)* (4)
- Międzynarodowy Festiwal Folkloru Karpat w Trzcinicy (co rocznie w lipcu)* (4)
- Regularne inscenizacje historyczne lub militarne o znaczeniu regionalnym (do dwóch) (4)
- Krempniańska Parada Historyczna (lipiec)* (4)

I.F. Funkcjonujące zakłady przemysłowe z ofertą turystyczną:

Brak

I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza:

- Park Narodowy z Muzeum Przyrodniczym na terenie regionu (za każdy) (8)
- Magurski Park Narodowy z Muzeum Przyrodniczym w Krempnej* (8)
- Park Krajobrazowy na terenie regionu (do trzech) (2)
- Jaśliski Park Krajobrazowy* (2)
- Rezerwat przyrody na terenie regionu (do trzech) (1)
- Rezerwat leśno - geologiczny „Golesz”* (1)
- Rezerwat „Łysa Góra” (na terenie parku - 0)*
- Park miejski mniejszy z obiektami sztuki (za pierwszy) (1)
- Park miejski w Jaśle* (1)

I.H. Szlaki kulturowe:

- Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki o znaczeniu krajowym (za pierwsze trzy) (6)
- Szlak architektury drewnianej w woj. podkarpackim* (6)

Przebiegające przez region lub jego miejscowości materialne lub realne szlaki o znaczeniu regionalnym (za pierwsze dwa) (3)

Szlak naftowy – transgraniczny (3)

Wirtualne szlaki turystyczne, przebiegające przez teren regionu (za pierwsze trzy) (2)

Szlak cmentarzy wojennych (2)

Jasielski Szlak Winny (2)

Razem kategoria I: 192 punkty

Kategoria II: Elementy obsługi turystycznej:

II.A. Informacja turystyczna:

Informacja turystyczna na miejscu, regularnie czynna (2)

Polskie Towarzystwo Turystyczno - Krajoznawcze, Jasło, ul. Floriańska 15, (2)

Przewodnicy miejscy lub terenowi na zamówienie (3)

Tak (3)

Aktualny własny materiał informacyjny wysokiej jakości na temat regionu lub jego miejscowości (2)

Bardzo duża różnorodność materiałów (2)

Wersje obcojęzyczne materiału informacyjnego wysokiej jakości (1)

Wersje: angielska, niemiecka, słowacka, rosyjska (1)

II.B. Infrastruktura turystyczna:

Hotele 5,4,3,2,1-gwiazdkowe, schroniska, kwatery zorganizowane (za pierwsze dwa obiekty każdej kategorii) (2)

*Hotel „Małopolska”, Jasło **** (2)

Hotel Imperial, Jasło (0) - bez gwiazdek

Schronisko Hajstra, Krempna (2)

Szkolne Schronisko Młodzieżowe, Jasło (2)

Agroturystyka „Błękitny Domek”, Nieglowice (2)

Agroturystyka „Mruczyna”, Mrukowa (2)

Ośrodek Wypoczynkowy „Folusz”, Folusz (0)

Zajazd „Pod Gole szem”, Krajowice (0)

Zajazd „Pod Małym Laskiem”, Nowy Żmigród (0)

Restauracja z autentyczną kuchnią regionalną (za pierwszy obiekt) (3)

Restauracja „U Schabińskiej”, Jasło, ul. Floriańska 42, (3)

Restauracja z autentyczną krajową kuchnią tradycyjną (za pierwszy inny obiekt) (2)

Restauracja „U Grzymały”, Jasło, ul. Kadiego 12, (2)

Inne restauracje (za pierwszy obiekt) (1)

Restauracja „Pod Studzienką” Jasło, ul. Krakowska 22, (1)

Dodatkowe punkty za restauracje otwarte po godzinie 22 (za pierwszą) (1)

Restauracja „Zajazd pod Skalą”, Krajowice 68, (1)

Bistra, bary (za pierwszy obiekt) (1)

Bar As, Jasło, ul. Ducala 1, (1)

Możliwość wynajęcia na miejscu autokaru, minibusa, samochodu (za pierwsze dwie oferty) (2)

Firma przewozowa „Hesta”, Jasło, ul. 3-go Maja 14, (2)

Usługi autokarowe Ryba M., Jasło, ul. Klasztorna 55 (2)

II.C. Infrastruktura komunikacyjna:

Inny dworzec kolejowy na miejscu (za pierwszy) (2)

Dworzec kolejowy w Jaśle (2)

Dworzec autobusowy na miejscu (za pierwszy) (2)

Dworzec PKS w Jaśle (2)

Droga ekspresowa lub główna krajowa w odległości mniej niż 10 km (za pierwsze dwie) (2)

Droga krajowa nr 28 Zator - Medyka, przebiega przez Jasło (2)

Droga krajowa nr 73 Jasło - Wiśniówka, przebiega przez Jasło (2)

Obecność komunikacji miejskiej, gminnej, regionalnej (2)

Zakład Miejskiej Komunikacji Samochodowej w Jaśle (2)

Całodobowa oferta taxi na miejscu (1)

Jasło (1)

Oferta powozów, bryczek i inna retro na zamówienie (za pierwszą ofertę) (1)

Jasło, możliwość wynajęcia samochodów w stylu retro, Firma "Classic Cars" (1)

II.D. Promocja turystyczna:

Brak

Samodzielny udział regionu lub innych podmiotów w krajowych targach turystycznych (za każde stoisko do trzech) (2)

Powiat jasielski „Karpackie Niebo”, Międzynarodowe Targi Turystyki, Sprzętu Turystycznego i Żeglarskiego GLOB (2)

Razem kategoria II: 42 punkty

Kategoria III: Pozostała oferta czasu wolnego:**III.A. Instytucje Kultury**

Kino stałe (za pierwszy obiekt) (2)

Kino JDK (2)

III.B. Atrakcje krajobrazowe:

Góry ze znakowanymi szlakami turystycznymi na terenie regionu (2)

Beskid Niski (2)

Pomnik przyrody (za pierwsze dwa) (1)

Pomnik przyrody „Diabli Kamień” (1)

Wieże widokowe stale dostępne (za pierwsze dwie) (1)

Wieża widokowa na Liwoczu (1)

Wieża widokowa w Karpackiej Troi w Trzcinity (1)

III.C. Oferta sportowa, edukacyjna i rekreacyjna:

Baseny kryte ogólnodostępne – (za pierwszy obiekt) (2)

Basen MOSIR Jasło (2)

Plaże morskie ogólnodostępne, plaże jeziorne, rzeczne – (za pierwszy obiekt) (2)

Kąpielisko na rzece Wisłoka w Krempnej (2)

Stała oferta kursów językowych ogólnodostępnych (z pierwszą ofertę) (2)

Szkoła języków obcych AWALON, Jasło ul. Kadyiego 12, (2)

Stale centra sportowe z ofertą ogólnodostępną (za pierwszy obiekt) (2)

MOSIR Jasło (2)

Stadiony sportowe (za pierwszy obiekt) (1)

Stadion „Czarni Jasło”, ul. Śniadeckich 15, (1)

Szkoły i szkolenia sportowe ogólnodostępne (jeździeckie, lotnicze, inne) (pierwsze dwa) (1)

Szkoła „Stajnia Galicja” w Bieżdziej (1)

Lodowiska sezonowe (za pierwszy obiekt) (1)
Lodowisko MOSIR Jasło, (1)

Razem kategoria III: 18 punktów

Kategoria IV: Inne czynniki wspierające turystykę kulturową:

IV.A. Instytucje w regionie:

Obecność innej uczelni wyższej w regionie (za pierwsze dwie) (2)
Podkarpacka Szkoła Wyższa im. bł. księdza Władysława Findysza w Jasle (2)
Akademia Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Wydział Zamiejscowy w Jasle (2)

IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej w regionie:

Brak

IV.C. Oferta turystyki biznesowej w regionie:

Grupa Nowy Styl w Jasle (2)

IV.D. Oferta shoppingu w regionie:

Galeria zakupów o znaczeniu regionalnym (za pierwszy obiekt) (4) za jeden następny (2)
Galeria handlowa „Jasło”, ul. Jana Pawła II, (4)

IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów:

Istnienie zagranicznych związków partnerskich regionu lub jego miejscowości (pierwsze cztery) (1)

Miasta partnerskie Jasła:

Makó, Węgry (1)

Bardejów, Słowacja (1)

Truskawiec, Ukraina (1)

Camposampiero, Włochy (1)

Razem kategoria IV: 16 punktów

Wnioski z przeprowadzonej analizy.

W tabeli poniżej, szczegółowo została zestawiona punktacja dla poszczególnych kategorii przeprowadzonego badania. Przyznane punkty odnoszą się do każdej analizowanej kategorii. Po dokładnej analizie poniższych danych, można dostrzec co najbardziej warunkuje rozwój turystyki kulturowej na obszarze powiatu jasielskiego.

Tabela 1. Zestawienie punktacji dla powiatu jasielskiego

Kategoria	Podkategoria	Uzyskane punkty	Maksymalna ilość punktów
I. Potencjalne cele turystyki kulturowej	I.A. Zabytki, w tym:	79	473
	I.A. a. zabytki sakralne	35	122
	I.A. b. zamki i pałace	7	108
	I.A. c. inne zab. architekt. i techniki	35	140
	I.A. d. obiekty militarne	0	18
	I.A. e. dodatkowe punkty	2	85

	I.B. Miejsca historyczne/znaczące	26	468
	I.B. a. Budowle hist. i monumenty	20	102
	I.B. b. Cmentarze historyczne	6	56
	I.B. c. Budowle współczesne	0	10
	I.C. Dzieła sztuki (pojedyncze)	5	72
	I.D. Muzea i wystawy	25 +14	115+90
	I.E. Eventy kulturowe	18	150
	I.F. Zakłady przem. z ofertą turystyczną	0	16
	I.G. Kul. znacząca oferta przyrodnicza	12	53
	I.H. Szlaki kulturowe	13	106
	RAZEM za kategorię I	192	1243
II. Elementy obsługi turystycznej	II.A. Informacja turystyczna	8	17
	II.B. Infrastruktura turystyczna	20	51
	II.C. Infr. komunikacyjna	12	32
	II.D. Promocja turystyczna	2	20
	RAZEM za kategorię II	42	120
III. Pozostała oferta czasu wolnego	III.A. Instytucje kultury	2	12
	III.B. Atrakcje krajobrazowe	5	14
	III.C. Oferta sport., eduk., rekr.,	11	13
	RAZEM za kategorię III	18	39
IV. Inne czynniki wspierające turystykę kulturową	IV.A. Instytucje w regionie	4	15
	IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej	0	16
	IV.C. Oferta turystyki biznesowej	2	11
	IV.D. Oferta shoppingu	6	11
	IV.E. Zagraniczne partnerstwa	4	4
	RAZEM za kategorię IV	16	57
SUMA	WSZYSTKIE KATEGORIE	268	1459

Wnioski: ocena potencjału turystyczno-kulturowego powiatu jasielskiego

W wyniku przeprowadzonej dokładnej waloryzacji powiatu jasielskiego pod względem potencjału turystyczno - kulturowego, należy stwierdzić, iż ten mikroregion posiada średni potencjał, ponieważ suma punktów dla kategorii pierwszej wyniosła 192 punkty. Potencjał ten bez wątpienia jest generowany przez kilka typów atrakcji oraz przez znaczne zróżnicowanie kulturowe pomiędzy północną a południową (pozostałości po Łemkach) częścią badanego terenu. Jednak najsilniej na ocenę dla Ziemi Jasielskiej wpływają liczne na tym terenie kościoły, cerkwie oraz dwory i dworki.

Bardzo silne znaczenie odgrywa tu jednak turystyka o charakterze religijnym, ponieważ to właśnie Sanktuarium Matki Boskiej Salentyńskiej w Dębowcu, przyciąga rzesze pielgrzymów. To właśnie w Dębowcu corocznie odbywają się różnego rodzaju eventy o charakterze religijnym dla różnych grup wiekowych. Warto wspomnieć, że pielgrzymi którzy przybywają do tej świątyni, odwiedzają również inne, ciekawe zabytki tego terenu. Inne sanktuaria powiatu jasielskiego, które znajdują się w niedalekim sąsiedztwie od siebie, również generują ruch pielgrzymkowy, należy do nich zaliczyć Sanktuarium Św. Antoniego w Jaśle, Sanktuarium Piotra i Pawła w Nowym Żmigrodzie czy też Sanktuarium Matki Boskiej Zawierzenia w Tarnowcu. Wspominając o silnej turystyce religijnej na Ziemi Jasielskiej, nie wolno zapominać o licznych cerkwiach, znajdujących się na południu powiatu

jasielskiego, które są pozostałością po ludności Łemkowskiej, która zamieszkiwała te tereny. Należy wspomnieć również o licznych zabytkowych kościołach, które dzięki swojej architekturze są wyjątkowe w skali kraju. Do takich z pewnością należy Kościół Świętej Trójcy w Bieździedzy czy też drewniany Kościół Św. Doroty w Trzciniicy.

Ziemia Jasielska to obszar silnej koncentracji dworów i dworków, które są pamiątkami po rodach szlacheckich zamieszkujących niegdyś te tereny. Część z nich została odrestaurowana i służy obecnym mieszkańcom tych terenów. Jedną z nich jest pałac Sroczyńskich w Gorajowicach, gdzie obecnie znajduje się Szkoła Medyczna. Pałac dzięki temu odzyskał swoje „drugie życie” i stale jest dostępny dla uczniów jak i zwiedzających. Niestety są też dworki, które popadają w ruinę, ponieważ nie ma funduszy na ich renowację lub przeszły w ręce osób prywatnych, które nie przywiązują uwagi do stanu tych budynków, tak jak w przypadku dworu rodziny Romerów w Bieździedzy.

Ciekawe z punktu widzenia turysty są zachowane układy urbanistyczne, które jednak w wyniku działań wojennych niestety zostały bardzo naruszone. Bez wątpienia należy w tym kontekście wymienić jasielski rynek wraz wychodzącymi z niego uliczkami oraz kościołem farnym, którego fundamenty pochodzą już z XIV w. Podobny układ urbanistyczny posiada wieś Nowy Żmigród, która dawniej posiadała prawa miejskie.

Powiat jasielski to kolebka światowego przemysłu petrochemicznego. Stąd ważne wydaje się na tym terenie występowanie licznych obiektów związanych z tą gałęzią produkcji, takich jak zabytkowe kłody służące do wydobywania ropy naftowej, jedna z pierwszych na świecie rafinerii ropy naftowej w Jaśle (obecnie należąca do Grupy LOTOS), apteka wynalazcy lampy naftowej Ignacego Łukasiewicza oraz inne obiekty związane z obecnością ropy naftowej na tym terenie.

Na Ziemi Jasielskiej, oprócz licznych cerkwi łemkowskich, które w większości służą teraz mieszkańcom tego terenu jako kościoły rzymskokatolickie, można podziwiać tradycyjną zabudowę tej ludności w postaci m.in.: chyży, czyli domostw. Znajdują się tu też liczne cmentarze Łemków, często na obszarze już nie istniejących wiosek, których mieszkańcy zostali wysiedleni po ostatniej wojnie i już tu nie wrócili.

Jasielszczyzna to obszar przez który podczas I i II Wojny Światowej przebiegały linie frontów, stąd znajduje się na tym obszarze bardzo wiele cmentarzy wojennych, w szczególności pozostałości po I wojnie światowej. Można tu znaleźć również zbiorowe mogiły - w szczególności w Warzycach i Bierówce, gdzie stracono ok. 4 tysięcy ludzi, głównie Żydów mieszkających w okolicach miasta. W Szebniach znajdował się też niewielki hitlerowski obóz pracy przymusowej.

Bardzo silnym magnesem do rozwoju turystyki kulturowej okazało się odkrycie przez archeologów historycznego grodu w miejscowości Trzciniica. Obecnie utworzono tam skansen archeologiczny „Trzciniica Karpacka - Troja”, który jest odwiedzany przez turystów, ze względu na liczne zabytki oraz rekonstrukcje chat i „Wałów Królewskich”. W skansenie organizowane są widowiska historyczne i eventy, które przyciągają tłumy zwiedzających z odległych miejsc, nawet zza granicy. Znajduje się tam wieża widokowa, z której rozciąga się widok głównie na Beskid Niski i Pogórze Jasielski, ale przy dobrej widoczności można stąd zobaczyć Tatry.

Nieskazitelna przyroda Beskidu Niskiego przejawia się w pełnej krasie na obszarach Magurskiego Parku Narodowego oraz Jaśliskiego Parku Krajobrazowego. Występowanie rezerwatów przyrody, wzbogaca potencjał powiatu, a liczne szlaki turystyczne pozwalają na odkrywanie regionu.

Infrastruktura turystyczna jest dobrze rozbudowana terytorialnie, jednak jej paleta usług jest ograniczona. Przykładem tego jest duża liczba zakładów noclegowych, jednak głównie gospodarstw agroturystycznych przy deficycie hoteli. Te ostatnie zlokalizowane są głównie w samym Jaśle lub na jego obrzeżach. Część z nich nie posiada oficjalnej kategoryzacji (tzw. „gwiazdek”), ale mimo to standard zakwaterowania w nich jest na wysokim poziomie.

W południowej części powiatu znajduje się bardzo duża liczba gospodarstw agroturystycznych, świadczących rozmaite usługi związane ze spędzaniem czasu wolnego. Obiekty gastronomiczne, w tym głównie restauracje, to znajdują się one głównie w okolicach Jasła.

Dostępność komunikacyjna mikroregionu, jest względnie dobra, a to ze względu na przebiegające przez Jasło dwie drogi krajowe: drogę nr 73 oraz 28. Dogodność komunikacyjna wynika też z obecności dworca PKP oraz PKS w samym Jaśle. Warto wspomnieć również o funkcjonowaniu wielu prywatnych przewoźników, dzięki czemu istnieją bardzo dobre połączenia mikroregionu z Rzeszowem oraz Krakowem.

Dopełnieniem całości jest stosunkowo bogata oferta rekreacyjna, w tym obecność krytego basenu, sezonowo działającego lodowiska, licznych boisk wielofunkcyjnych tzw. „Orlików”, oraz kilku wyciągów narciarskich, które w porze zimowej cieszą się dużą popularnością.

Same gminy na terenie powiatu nie mogą się pochwalić dobrą promocją turystyczną, co niestety negatywnie wpływa na liczbę turystów przybywających na Jasielszczyznę. Dość liczne portale informacyjne, za pomocą których można uzyskać wiele informacji to o wiele zbyt mało, aby zachęcić do odwiedzenia właśnie tego mikroregionu. W szczególności daje się zauważyć brak gotowych pakietów turystycznych z udziałem różnych usługodawców oraz śladów promocji jakichkolwiek pakietów tematycznych.

3. Postulaty dotyczące rozwoju turystyki kulturowej

Poniższe postulaty, dotyczące rozwoju turystyki kulturowej na terenie powiatu jasielskiego, są propozycjami, które (przy odpowiednim wysiłku w ich wdrożeniu), mogłyby wpłynąć na zwiększenie liczby turystów.

Przez powiat jasielski, przebiega Szlak Architektury Drewnianej województwa podkarpackiego, który wytyczony został tak, aby docierać do najcenniejszych obiektów znajdujących się na Jasielszczyźnie. Pomimo stosunkowo dobrego oznaczenia przebiegu tego szlaku, nie jest on traktowany jako markowy produkt czy w ogóle główny atut regionu, przez co nie generuje nowych turystów na tym obszarze. Także w skali powiatu, mimo zlinkowania oficjalnej strony internetowej szlaku z portalami powiatowymi i treści opisów obiektów, które mają zachęcić potencjalnych turystów do przybycia na ziemię jasielską, podkarpacki szlak architektury drewnianej nie jest traktowany jako główna oś zwiedzania powiatu. Z pewnością należałoby położyć silniejszy nacisk na promocję tego systemu, między innymi poprzez organizację cyklicznych eventów o charakterze sakralnym bądź innym kulturalnym (jak muzycznym). Warto również zastanowić się nad stworzeniem systemu lojalnościowego (w formie paszportu turystycznego lub albumu tematycznego) wiążącego wszystkie obiekty szlaku, tak aby turysta odwiedzający poszczególne miejsca, zbierał pieczętki lub brakujące elementy (strony) albumu, i dzięki zwiedzeniu wszystkich obiektów, posiadał kompletny album lub zestaw potwierdzeń.

Istotne i zasadne dla ożywienia turystyki w regionie, mogłyby być podjęcie prac nad powstaniem klastra turystycznego, za pomocą koordynowane byłyby nowe przedsięwzięcia, sprzyjające rozwojowi turystyki w powiecie. W ramach działalności takiego klastra ważne wydaje się być przygotowanie atrakcyjnie opracowanych propozycji spędzania wolnego czasu na Jasielszczyźnie, skierowanych do turystów indywidualnych oraz grup zorganizowanych, np.: wycieczek szkolnych. Turyści na propozycje takich wycieczek powinni się natknąć w punktach informacji turystycznej oraz w miejscach najczęściej odwiedzanych: w skansenie archeologicznym „Karpacka Troja” oraz w sanktuarium w Dębowcu. Ciekawą propozycją z punktu widzenia turysty mogłyby być tematyczne gry terenowe, pobudzające rywalizację grup uczestniczących w ukierunkowanym zwiedzaniu

terenu. Tematy przewodnie gier powinny być związane z powiatem. W kontekście istniejącego tu dziedzictwa narzucają się tematy takie jak „Śladami Łemków” czy „W krainie wina i winorośli”. Zadaniem klastra turystycznego w powiecie jasielskim powinien być również marketing powiatu oraz działania promujące Jasielszczyznę, chociażby poprzez cykliczny udział powiatu lub poszczególnych obiektów na targach turystycznych.

Należy również położyć silny nacisk na poprawę poziomu oferty komunikacyjnej między najodleglejszymi miejscowościami. Obecnie system komunikacji jest bardzo słabo rozwinięty, a głównymi przewoźnikami są prywatne firmy transportowe. Dotyczy to głównie terenów położonych na południe od Jasła, de facto najbardziej atrakcyjnych turystycznie. Postuluje się uruchomienie przynajmniej w weekendy częstszych połączeń z południowymi krańcami powiatu, w szczególności w sezonie letnim, kiedy to na Jasielszczyznę przybywa zdecydowanie najwięcej turystów. Aby usprawnić przemieszczanie się turystów po powiecie, należy koniecznie zwiększyć liczbę oznaczonych szlaków rowerowych w całym powiecie, tak aby można było swobodnie poruszać się z północy na południe oraz ze wschodu na zachód. Z ciągów tras rowerowych powinny być wyznaczone dojazdy do kulturowo cennych walorów. Mogłoby to przyczynić się do zwiększenia ruchu turystów aktywnych na tym terenie. W związku z tym, władze samorządowe powinny wpisać wyznaczenie i terenowe oznaczenie nowych szlaków rowerowych do swojej agendy. Przynajmniej w kilku miejscach w ciągach tych szlaków (najlepiej na styku ich tras) należałoby stworzyć atrakcyjne krajobrazowo miejsca odpoczynku dla użytkowników. Szlaki turystyki aktywnej powinny zostać następnie profesjonalnie wypromowane w mediach, tak aby jak największe grono odbiorców dowiedziało o ich istnieniu.

Ważne dla rozwoju regionu wydają się być również cykliczne eventy adresowane do turystów, których na Jasielszczyźnie jest zdecydowanie za mało. Postuluje się o zwiększenie liczby takich imprez, których charakter związany byłby ściśle z dziedzictwem naturalnym i kulturowym ziemi jasielskiej oraz z produktami lokalnymi. Dobrym początkiem może być organizacja „dni” kilku najważniejszych obiektów, które dodatkowo powinny zachęcić turystów do odwiedzenia tych miejsc. Podczas trwania takich dni, warto zadbać o bezpłatny wstęp do danego obiektu oraz o organizację gier terenowych, konkursów czy warsztatów tematycznych. Stworzenie i wypromowanie skromnych pakietów okolicznościowych, obejmujących np. nocleg, główny posiłek i uczestnictwo w imprezie (w jej kluczowych warsztatach czy grach) może stać się impulsem uruchamiającym „modę” na odwiedzanie mikroregionu.

Pożądanym wydaje się, aby powyższe postulaty zostały zrealizowane przez odpowiednie zespoły powołane specjalnie do tego celu. Działania podjęte przez władze powiatowe i lokalne we współpracy z usługodawcami i specjalistami (na etapie konstrukcji produktu), mogą przełożyć się na stopniowe zwiększanie ruchu turystycznego.

4. Powiat jasielski jako destynacja turystyki kulturowej

Badany mikroregion jest obszarem atrakcyjnym, ze względu na swoje położenie geograficzne. Ukształtowanie terenu (Beskid Niski, Pogórze Jasielskie, Pogórze Ciężkowickie, Pogórze Strzyżowskie, Doły Jasielsko – Sanockie), dodatkowo zwiększają jego atrakcyjność, a bardzo długa historia związana z wydobywaniem ropy naftowej oraz z pozostałościami po ludności łemkowskiej, jeszcze silniej wpływa na rozwój turystyki kulturowej na tym terenie.

Największego potencjału turystycznego dla powiatu jasielskiego, należy upatrywać bez wątplenia w **turystyce religijnej**. Najważniejszym obiektem sakralnym bez wątplenia jest sanktuarium Matki Boskiej Salentyńskiej w Dębowcu, dość powszechnie nazywane „polskim

La Salette”. Do sanktuarium organizowane są pielgrzymki z całego kraju, ale i również z państw ościennych. Wokół bazyliki znajduje się okazały park, w którym znajdują się stacje drogi krzyżowej.

Wiele uroczystości odbywa się w innym sanktuarium Ziemi Jasielskiej, jakim jest Tarnowiec. Najważniejszą część sanktuarium stanowi okazały kościół z uchodzącą za cudowną figurą Matki Boskiej Zawierzenia. W pobliżu bazyliki znajduje się tzw. „mała Kalwaria” ze stacjami różańcowymi oraz droga krzyżowa. Celem pielgrzymów przybywających do Tarnowca jest również źródło Matki Bożej oraz Kalwaria Nienarodzonych, znajdująca się w imponującym ogrodzie. W bazylice znajduje się rzeźba (figura) Matki Bożej Zawierzenia, wykonana na początku XV wieku przez nieznanego artystę.

Na Podkarpackim Szlaku Architektury Drewnianej, znajdują się zabytkowe kościoły w Kotani (cerkiew grekokatolicka pw. Świętych Kosmy i Damiana z 1778 r.), Świątkowej Małej (cerkiew grekokatolicka pw. św. Michała Archanioła z 1762 r.), Świątkowej Wielkiej (cerkiew grekokatolicka pw. św. Michała Archanioła z 1757 r.), Pielgrzymce (dawna cerkiew grekokatolicka pw. św. Michała Archanioła), Załężu (kościół pw. św. Jana Chrzciciela z 1760 r.), w Osieku Jasielskim (kościół pw. Przemienienia Pańskiego z 1419 r.), Święcanych (kościół parafialny pw. św. Anny z 1520 r.). Warto podkreślić, że na Podkarpackim Szlaku Architektury Drewnianej znajduje się jeden z najstarszych kościołów drewnianych w Polsce, zlokalizowany w Trzciniicy (kościół parafialny pw. św. Doroty z końca XV w.).

Turystyka archeologiczna ma swój najważniejszy punkt oparcia i silny magnes w Karpackiej Troi – skansenie archeologicznym w Trzciniicy. Dzięki wielkiemu znaczeniu tego odkrycia dla wiedzy o prehistorii południowych ziem Polski oraz aktywnym działaniom zarządców i personelu skansenu (w tym także w zakresie organizowanych tam eventów) znaczenie Trzciniicy (już teraz porównywanej w Biskupinem) w krajowej turystyce historycznej będzie zapewne szybko rosnąć.

Istotny dla regionu jest potencjał **turystyki militarnej**. W omawianym obszarze aktywności jej uczestników mogą być kierowane do miejsc bitew oraz ku licznym cmentarzom wojennym. Odwiedzając te miejsca, mogą zdobyć szerszą wiedzę dotyczącą zwłaszcza frontu wschodniego I Wojny Światowej. W związku z kilkukrotnym przebiegiem frontu przez Jasielszczyznę, pozostało na tej ziemi 37 cmentarzy wojennych, na których spoczywają żołnierze różnych narodowości, m.in. Polacy, Rosjanie, Niemcy, Austriacy, Gruzini oraz Ukraińcy. Wśród największych cmentarzy z I Wojny Światowej najważniejsze znajdują się w Bieździedzy, Warzycach, Bierówce, Cieklinie, Jabłonicy, Sieklówce, Ożennej, Grabiu oraz w Krempnej. Wiele z nich popadło w ruinę i zapomnienie, ale od 2005 aktywnie działa na Jasielszczyźnie Stowarzyszenie Aktywnej Ochrony Cmentarzy z I Wojny Światowej w Galicji, którego zadaniem jest zbieranie funduszy na renowację zabytkowych pomników.

Warto, również wspomnieć o masowych mogiłach żołnierzy z II wojny światowej, znajdujących się w tak zwanych „Lasach Warzyckich” oraz „Dołach Bierowskich” w północno – wschodniej części powiatu jasielskiego. W Warzycach znajdują się mogiły rozstrzelanych żołnierzy ale również zamordowanych tu mieszkańców okolicznych miejscowości, szczególnie żydowskiego pochodzenia, natomiast w Bierówce znajdują się też masowe groby jeńców rosyjskich.

Dla turystów, którzy pragną w aktywny sposób zwiedzać cmentarze wojenne, został wyznaczony tzw. czarny szlak rowerowy, przebiegający przez Fólusz – Wolę Cieklińską – Cieklin – Duląbkę – Dębowiec – Dobrynię – Fólusz. Jego długość wynosi około 30 km.

Duży potencjał na Jasielszczyźnie posiada również **wiejska turystyka kulturowa**. Powiat cechuje się dużym potencjałem kultury ludowej, w związku z czym często organizowane są eventy związane z folklorem tego regionu oraz z tradycyjnym rękodziełem. Cenne z punktu

widzenia turysty, może wydawać się coroczny Międzynarodowy Festiwal Folkloru Karpat w Trzciny, który przyciąga wiele osób. Festiwal ma głównie na celu upowszechnianie bogactwa folkloru oraz kultywowanie tradycji związanych z muzyką poszczególnych regionów. Ideą eventu jest również przybliżenie tradycji związanych z rękodziełem, strojami ludowymi, kuchnią regionalną oraz rzemiosłem. Podczas corocznego festiwalu odbywa się konkurs na najlepszą kapelę ludową, gdzie nagrodą główną jest statuetka „Karpackiego Grajka”. Turystów podczas festiwalu z pewnością przyciągają również targi produktów regionalnych oraz sztuki ludowej.

Kultura ludowa jest dostrzegana bardzo silnie na południu powiatu, głównie w okolicach Krempej, gdzie znajdują się tradycyjne zagrody łemkowskie, tzw. chyże, które można tam zwiedzać. Charakterystyczna dla chyży znajdujących się na południu powiatu jest tak zwana zabudowa jednobudynkowa: w jednym budynku znajduje się część mieszkalna, część przeznaczona dla inwentarza oraz część typowo gospodarcza. łemkowskie chyże na Jasielszczyźnie są dobrze zachowane, w szczególności te, w których nadal mieszkają ludzie. Historyczna obecność łemków na Jasielszczyźnie silnie zaznacza się poprzez liczne występujące kamienne krzyże, które wpisały się mocno w krajobraz Beskidu Niskiego. Krzyże takie były umieszczane przy szlakach komunikacyjnych oraz na cmentarzach. Obecnie można je spotkać w Grabiu, Świątkowej Małej, Kotaniu oraz innych miejscowościach.

Turystyka kulturowo-przyrodnicza

Powiat jasielski, ze względu na położenie, ma bardzo duży potencjał w zakresie turystyki przyrodniczej. Beskid Niski, Pogórze Jasielskie, Pogórze Ciężkowickie, Pogórze Strzyżowskie, Doły Jasielsko – Sanockie warunkują różnorodność rzeźby terenu, dzięki czemu wzrasta atrakcyjność powiatu. Niewątpliwie najatrakcyjniejsza wydaje się być obecność Beskidu Niskiego, gdzie wyznaczonych jest wiele górskich tras turystycznych. Kopulaste, często zalesione wzniesienia, są łatwo dostępne nawet dla turystów o słabszej kondycji. Przez najwyższy szczyt powiatu - Magurę Wątkowską (846 m n.p.m.) przebiegają trzy szlaki turystyczne.

Atrakcyjność mikroregionu dla uczestników turystyki kulturowo-przyrodniczej podnosi funkcjonowanie Magurskiego Parku Narodowego, obejmującego swoim zasięgiem Beskid Niski. Siedziba Parku jest zarazem bardzo dobrą bazą wypadową na szlaki przebiegające przez Beskid Niski. Magnesem turystyki kulturowo – przyrodniczej na obszarze Magurskiego Parku Narodowego może być Ośrodek Edukacyjny im. Jana Szafrąńskiego w Krempej połączony z Muzeum Magurskiego Parku Narodowego. Na terenie parku, wyznaczonych zostało ponadto wiele ścieżek dydaktycznych. Z ważniejszych należy wymienić: ścieżkę przyrodniczą Kiczera, ścieżkę Hałbów – Kamień, ścieżkę przyrodniczo – kulturową Świerzowa Ruska oraz ścieżkę Folsz.

Jasielski Park Krajobrazowy to teren bardzo rzadko odwiedzany przez turystów ze względu na niezbyt dogodne połączenia komunikacyjne. Chronione są tam głównie cenne obszary źródłowe Jasiołki oraz Wisłoka. Park ten, ma również na celu ochronę roślinności, która pojawiła się tam wtórnie, po wysiedleniu ludności łemkowskiej.

Wartości przyrodnicze powiatu jasielskiego podkreśla obecność rezerwatów przyrody. W północnej części powiatu, na Pogórzu Ciężkowickim, znajduje się majestatyczne wzniesienie o nazwie Liwocz (562 m n.p.m.), które jest celem licznych wycieczek. Magnesem przyciągającym turystów na Liwocz jest bez wątpienia wieża widokowa, z której przy bardzo dobrej widoczności można za razem zobaczyć: Tatry, Gorce, Babią Górę, Góry Świętokrzyskie oraz Bieszczady, co jest fenomenem w skali kraju. Teren Liwocza jest objęty ochroną przez utworzenie tam rezerwatu przyrody (o takiej samej nazwie jak szczyt). W obrębie rezerwatu została wyznaczona ścieżka przyrodniczo - kulturowa „Pod Liwoczem”.

Inna wieża widokowa znajduje się na terenie Skansenu Archeologicznego w Trzcinity, z której również roztacza się panorama na okoliczne pasma górskie.

Popularna turystyka eventowa

W całym powiecie w ciągu roku, odbywa się bardzo wiele imprez cyklicznych, które już na stałe zagościły w kalendarzu. Do takich, należy zaliczyć Międzynarodowe Dni Wina w Jaśle, które odbywają się zawsze w ostatni weekend sierpnia. Przyciągają one turystów chcących rozwijać swoją wiedzę na temat enoturystyki. Podczas tego wydarzenia istnieje możliwość degustacji win z różnych krajów oraz zapoznanie się z pracą w winnicach polskich oraz zagranicznych. Nie bez powodu to Jasło jest gospodarzem tego eventu, ponieważ to w jego najbliższej okolicy usytuowanych jest bardzo wiele malowniczo położonych winnic takich jak: „Golesz”, „Jasiel”, „Vanellus” czy „Dwie Granice”.

Innym miejscem godnym polecenia, podczas trwania eventów jest Skansen Archeologiczny Karpacza Troja w Trzcinity. Odbywa się tam Karpacki Festiwal Archeologiczny Dwa Oblicza, podczas którego można zobaczyć, jak żyli ludzie w czasach prehistorycznych, czym się zajmowali, co jedli i jak wyglądał ich zwykły dzień. W programie imprezy szczególnie atrakcyjny jest element kulinarny: degustacja potraw wzorowanych na tych, które spożywali mieszkańcy grodu. Trzcinicę warto odwiedzić także podczas Festiwalu Folkloru Karpat, gdzie występują ludowi wykonawcy ze wszystkich krajów, przez które przebiegają Karpaty. W ramach wydarzenia istnieje możliwość degustacji regionalnych potraw z poszczególnych państw karpaccyckich jak i również poznanie folkloru.

Dla miłośników historii ciekawą imprezą jest Kremplniańska Parada Historyczna. To cykliczne wydarzenie przyciąga turystów, którzy mają możliwość zobaczenia inscenizacji historycznych bitew, tradycyjnych strojów żołnierzy, zwłaszcza ułanów.

Bibliografia:

- Bata A., 1996, *Jasło i okolice*, Wyd. Roksana, Krosno.
- Dacyl A., 2005, *Na śladach dworów i dworków Jasielszczyzny*, Wyd. Mała Poligrafia Redemptorystów, Jasło.
- Gancarski J., 2009, *Trzcinita - Karpacza Troja*, Muzeum Podkarpackie w Krośnie i Wydawnictwo RUTHENUS, Krosno
- Hap W. 1998, *Ziemia jasielska naszą małą ojczyzną*, Wyd. Stowarzyszenie miłośników Jasła i regionu jasielskiego, Jasło.
- Hap W., 2007, *Przewodnik po Jaśle i Jasielszczyźnie*, Wyd. Stowarzyszenie Miłośników Jasła I Regionu Jasielskiego, Jasło.
- Kłós S., 2002, *Osobliwości Podkarpacia*, Wyd. Libra, Rzeszów.
- Kożuchowski K., 2005, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wyd. Kurpisz, Poznań.
- Krukar W., 1999, *Beskid Niski - przewodnik dla prawdziwego turysty*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków
- Mendelowski S., 2010, *Powiat jasielski*, Wyd. Roksana, Krosno.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, (wyd. 2)*, Wyd. KulTour.pl, Poznań
- Ropa W., 2004, *Magurski Park Narodowy*, Wyd. Starostwo Powiatowe w Jaśle, Jasło.
- Solarz M., 1998, *W paśmie Liwocza i Brzanki*, Wyd. Roksana, Krosno.
- Subik P., 2000, *Beskid Niski przewodnik*, Przedsiębiorstwo Usługowo - Wytwórcze Roksana, Krosno
- Wojewoda K., 1999, *Jaśliski Park Krajobrazowy*, Wyd. Artgraf, Rzeszów.
- Zalewski P., 2008, *Parki Narodowe i Krajobrazowe w Polsce: Nawigator turystyczny*, Wyd. Carta Blanca, Warszawa.